

УДК 94(476.5) “1944/1955”:332.122

БССР у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе: цяжкія вынікі з-за гітлераўскай акупацыі і складанасці ў ходзе аднаўлення гаспадарчага комплексу (на прыкладзе Віцебскай вобласці)

Мандрык І.У.

Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэтыя П.М. Машэрава”, Віцебск

Комплексна аналізуюцца асобныя аспекты сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця рэспублікі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. На аснове дакументальных крыніц у артыкуле даказваецца, што змучаны вайной беларускі народ праявіў моцную волю, знайшоў у сябе сілы для таго, каб у кароткі тэрмін залячыць надзвычай глыбокія раны, нанесеныя гітлераўскай Германіяй. Большасць грамадзян Беларусі працавала актыўна, з вялікім напружаннем, часам без разліку на ўзнагароды і матэрыяльнае заахвочванне.

Мэта працы – выявіць і паказаць асаблівасці эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага і культурнага развіцця Беларусі на этапе 1944–1955 гг.

Матэрыял і метады. У артыкуле ўжыты архіўныя дакументы, зборнікі законаў і ўказаў, пастаноў партыйных і дзяржаўных арганізацый, шматлікія публікацыі гістарыяграфічнага і краязнаўчага значэння. Пры даследаванні тэмы прымяняліся гістарычны, сістэмны, лагічны, параўнальны і праблемны метады.

Вынікі і іх абмеркаванне. Перавод беларускай эканомікі на рэйкі мірнага развіцця, які пачаўся з верасня 1943 г., вызначаўся складанасцямі. Пасляваенная прамысловасць, сельская гаспадарка былі адкінуты ў стан сярэдзіны 1920-х гг., а ўзровень жыцця насельніцтва (забяспечанасць харчаваннем, вопраткай, абуткам, медыцынскай дапамогай, магчымасці матэрыяльнай базы культуры) без перабольшвання – у пачатак аднаўлення пасля грамадзянскай вайны. Грамадства ўсё яшчэ адчувала псіхалагічнае напружанне. Не сціхаў боль аб загінуўшых, пакалечаных і прапавуўшых без вестак людзей. Вайна пакінула на Беларусі сотні тысяч інвалідаў, загубіла многія сем’і. Вялікія ахвяры, нанесеныя вайной, стварылі ў краіне неспрыяльную дэмаграфічную сітуацыю доўгатэрміновага характару. Асабліва заўважалася скарачэнне мужчынскага насельніцтва. Вынікам гэтага стала рэзкае зніжэнне нараджальнасці.

Паўсядзённае жыццё беларусаў у гэты час характарызаваўся і негатывымі праявамі, якія засталіся з 1930-х гадоў. Замянала пераходу да дэмакратычных зносін у грамадстве палітычнае кіраўніцтва краіны на чале з І. Сталіным.

Аднак з наступленнем мірнага часу ў насельніцтва Беларусі было імкненне найхутчэй залячыць цяжкія раны вайны. З першых дзён вызвалення ў рабочых і сялян мелася высокая асабістая адказнасць за адраджэнне дзяржавы.

Заключэнне. Разбураная акупантамі ў час вайны гаспадарка БССР знаходзілася ў такім стане, што для яе аднаўлення патрэбны былі велізарныя выдаткі і шматгадовая ўпартая штодзённая праца насельніцтва. Складаным і цяжкім быў пераход да мірнага жыцця. Але аднаўленне гаспадаркі вялося з нябачнымі раней маштабамі будаўніцтва. Развіццё прамысловасці ў Беларусі ў пасляваенны час адбывалася на больш высокай тэхнічнай аснове, ішло хуткімі тэмпамі, якія значна перавышалі даваенныя. Павелічэнне капітальных укладанняў у развіццё сельскай гаспадаркі, пашырэнне самастойнасці калгасных гаспадарак развязалі ініцыятыву для больш рацыянальнага вядзення гэтай важнай галіны. З 1953 да 1958 года развіццё сельскай гаспадаркі краіны імкліва рухалася наперад, адбываўся значны рост вырабу сельскагаспадарчай прадукцыі, але істотныя недахопы ў арганізацыі працы ў калгаснай вытворчасці не дазволілі ў далейшым атрымаць тут запатрабаванай эфектыўнасці. Пасляваенная вёска чакала далейшых змен у аграрнай палітыцы і стылі кіраўніцтва калгасамі і саўгасамі.

Ключавыя словы: аднаўленне гаспадаркі, вытворчая і грамадская актыўнасць, узровень жыцця, індустрыяльнае развіццё, перадавікі і наватары вытворчасці, дэмаграфія.

(Ученые записки. – 2017. – Том 24. – С. 5–16)

The BSSR in the First Post-War Decade: Hardships Due to Hitler Occupation and during the Renovation of the Economy (in Vitebsk Region)

Mandrik I.V.

Educational Establishment “Vitebsk State P.M. Masherov University”, Vitebsk

Some aspects of the social and economic as well as the political development of the Republic in the first post-war decade are analyzed in a complex way. On the basis of documentary sources it is proven that the exhausted by war Belarusian people

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: ivan_mandrik@mail.ru – I.V. Мандрык

manifested a strong will, found strength in itself to cure deep wounds caused by Hitler Germany occupation in the shortest possible time. Most Belarusian people worked actively and hard, often without waiting for awards and material interest.

The purpose of the work is to find out and expose peculiarities of the economic, social, political and cultural development of Belarus between 1944 and 1955.

Material and methods. Archival documents, collections of laws and decrees of the Party and state bodies, various publications of history and culture studies significance are used in the article. The historical, system, logical, comparative and problem methods are applied in the research.

Findings and their discussion. The transformation of Belarusian economy into peaceful development, which started in September 1943, was accompanied by hardships. The post-war industry and agriculture were taken back to the state of the 1920-s, while the standard of living (provision with foodstuff, clothes, footwear, medical service, material state of culture) – into the starting period of the revival after the Civil War. Society still felt psychological stress. There was still pain about those who had died, had been wounded or lost. Hundreds of thousands of the disabled stayed after the war, lots of families disappeared. Great losses caused by the war resulted in a long term unfavorable demographic situation. Especially significant was the shortage of male population. This resulted in a great decrease in childbirth.

Everyday life of Belarusians at that time was also characterized by negative phenomena which stayed from the 1930-s. Transition to democratic relations in society was blocked by Stalin's political leadership in the country.

However, with the advent of peaceful time the population of Belarus strived to quickly cure bad wounds of the war. Since the first liberation days workers and peasants had high personal responsibility for the revival of the country.

Conclusion. The BSSR economy destroyed by occupants was in such a condition that to revive it great advances and many years of everyday hard work of the population were necessary. Transition to peaceful life was complicated. However, revival of the economy went at unprecedented rate. The post-war industry in Belarus developed on a higher technological base, at a faster rate, which exceeded the pre-war one. Increase in capital investments into agriculture, wider independence of kolkhoz farms stimulated the initiative for a more efficient management of this branch of economy. From 1953 to 1958 the development of the country's agriculture was very fast, agricultural products were increasingly manufactured but significant drawbacks in the organization of labor on kolkhoz farms didn't make it possible for them to be efficient. The post-war village was waiting for further changes both in agrarian policy and in the style of kolkhoz and sovkhoz management.

Key words: revival of the economy, production and public activity, standard of life, industrial development, top workers, demography.

(Scientific notes. – 2017. – Vol. 24. – P. 5–16)

З часу вызвалення тэрыторыі ад нямецка-фашысцкіх акупантаў беларускі народ чакала нялёгка паласа ў аднаўленні і развіцці сваёй гаспадаркі. За гады Вялікай Айчыннай вайны Беларусь страціла больш за 50% свайго нацыянальнага багацця. 209 гарадоў і раённых цэнтраў (з 270), 9200 вёсак было разбурана і спалена. У Беларусі заставалася 5% даваенных энергетычных магутнасцей. Разбурана больш за 10 тыс. прамысловых прадпрыемстваў, 90% станочнага парку, поўнасцю знішчана маёмасць калгасаў і саўгасаў, знізілася пагалоўе буйной рагатай жывёлы. У запушчэнне прыйшоў больш за 1 млн га ворных земляў. Разбураны меліярацыйныя збудаванні, МТС, 420996 дамоў калгаснікаў. На 40% скараціліся пасяўныя плошчы, без даху над галавой засталася амаль 3 млн чал. Пры новым падліку рэспубліка страціла кожнага трэцяга жыхара, 380 тыс. чалавек дэпартаваны на прымусовыя работы ў Германію, адкуль шмат людзей не вярнулася на радзіму. Рабочых і служачых у 1945 г. у параўнанні з 1940 г. у Беларусі засталася 46,5%.

Пасля вызвалення ў рэспубліцы налічвалася 60 тыс. дзяцей-сірот. Цалкам было знішчана 6177 і часткова 2648 школьных памяшканняў, 24 навуковыя ўстановы, 200 бібліятэк, 4756 тэатраў і клубаў, 1377 бальніц і амбулаторый, 2188 дзіцячых устаноў.

Мэта працы – выявіць і паказаць асаблівасці эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага і культурнага развіцця Беларусі на этапе 1944–1955 гг.

Матэрыял і метады. У артыкуле ўжыты архіўныя дакументы, зборнікі законаў і ўказаў, пастановаў партыйных і дзяржаўных арганізацый, шматлікія публікацыі гістарыяграфічнага і краязнаўчага значэння. Пры даследаванні тэмы прымяняліся гістарычны, сістэмны, лагічны, параўнальны і праблемны метады.

Вынікі і іх абмеркаванне. Нельга пералічыць усё, што спалена, разбурана, разрабавана, вывезена ў Германію з Беларусі акупантамі за гады вайны, але магчыма адзначыць, што пасляваенная прамысловасць рэспублікі адкінута ў стан сярэдзіны 1920-х гг., а ўзровень жыцця насельніцтва (забяспечанасць харчаваннем, вопраткай, абуткам, медыцынскай дапамогай, магчымасці матэрыяльнай базы культуры) без перабольшвання – у пачатку аднаўлення пасля грамадзянскай вайны.

Агульныя матэрыяльныя страты БССР дасягалі 75 млрд рублёў, гэта ў 35 разоў больш за дзяржаўны бюджэт рэспублікі 1940 г. Рабочых і служачых у 1945 г. засталася ад 1940 г. 46,5%.

На Віцебшчыне з 213 дзеючых да вайны прадпрыемстваў саюзнага і рэспубліканскага падпарадкавання працавала толькі 2, з 8695 прадпрыемстваў рэспубліканскага і абласнога – 98. Пасяўныя плошчы складалі ў час уборачнай

1944 г. не больш за 25% даваенных. Ад 620209 кв. м жылой плошчы ў вобласці пасля вызвалення заставаўся каля 75 тыс. кв. м [1].

У Полацку за гады вайны нямецка-фашысцкія захопнікі разбурылі і знішчылі гарадскую гаспадарку амаль на 90% [2].

З 628 населеных пунктаў Беларусі, спаленых разам з людзьмі, 221 знаходзіўся на Віцебшчыне. Амаль 70 тысяч жыхароў вобласці было сагнана ў Нямеччыну.

Па дадзеных пагаспадарчых кніг уліку сельскага насельніцтва (улік праведзены згодна з рашэннем СНК БССР ад 27 лістапада 1944 г.), у Віцебскай вобласці на 1 студзеня 1945 г. ад 701,4 тыс. чалавек сельскага насельніцтва даваеннага часу (па уліку 1939 г.) засталася 433,8 тыс. (61,8%). У Полацкай вобласці страты сельскага насельніцтва па ўсходніх раёнах склалі 48,7% [3].

Самае высокае скарачэнне насельніцтва адзначана ў гарадах: у Віцебску ад 167299 жыхароў даваеннага часу на 1 жніўня 1944 г. налічвалася 15225, у Оршы – ад 35578 – 6583, у Полацку – ад 29577 – 2364. Пераправерка страт беларускага насельніцтва, праведзеная ў сярэдзіне 1980-х гг., паказала, што загінуўшых мірных жыхароў, партызан, якія не вярнуліся з Германіі, было значна больш, чым гэта ўказвалася адразу пасля вызвалення. Як прыклад, у Талачынскім раёне Надзвычайная Дзяржаўная Камісія пры першым падліку паказала 2,5 тыс. загінуўшых, пры больш дасканалай пераправерцы іх аказалася каля 10 тыс. [4].

Лячэбная сетка аховы здароўя знішчана фашыстамі ў гарадах Віцебскай вобласці на 75%, у раёнах – на 85%. Да вайны ў вобласці дзейнічала 1765 школ, 5 ВНУ і 30 тэхнікумаў. У час вайны матэрыяльна-тэхнічная база ўстаноў адукацыі была амаль поўнасцю разбурана [1, с. 1–4].

За час “гаспадарання” фашыстаў на тэрыторыі Віцебскай вобласці забітыя, замардаваныя, спаленыя сотні тысяч яе жыхароў. У Гарадоцкім раёне такі лёс напаткаў больш за 6000 мірных жыхароў. Акупанты закатавалі ўсё яўрэйскае насельніцтва, што пражывала ў межах раёна [5].

Складаным і цяжкім быў пераход да мірнага будаўніцтва. Але аднаўленне гаспадаркі вялося з вялікім напружаннем сіл і велізарным уздымам, патрыятычным энтузіязмам насельніцтва. Аднаўленчыя работы пачаліся практычна разам з вызваленнем. Ужо 27 снежня 1943 г. ЦК УКП(б) і СНК СССР прынялі пастанову “Аб аказанні дапамогі вызваленым раёнам Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай і Палескай абласцей БССР па аднаўленні МТС і калгасаў”, а 1 студзеня 1944 г. – “Аб бліжэйшых задачах Саўнаркома БССР і ЦК КП(б) Беларусі”. Дзве гэтыя пастановы арыентавалі мясцовыя ўлады наладзіць аднаўленне народнай гаспадаркі рэспублікі на планамернай, але паскоранай аснове.

Згодна з гэтымі рашэннямі рэспубліка атрымала з саюзнага бюджэту на 1944–1945 гг. 1,7 млрд руб. сродкаў (гэта гадавы бюджэт БССР 1940 г.). У першую чаргу, як прадпісвалася пастановамі, беларускае кіраўніцтва павінна было тэрмінова разгарнуць неабходную палітычную, арганізацыйную і гаспадарчую работу па аднаўленні калгасаў з тым, каб веснавую сяўбу 1944 г. правесці калгаснымі гаспадаркамі.

Мясцовыя ўлады падпарадкаваліся ўказанням вышэйшых органаў кіравання. На Віцебшчыне ў Лёзненскім раёне ў 1943 г. на вызваленай ад акупацыйных войскаў тэрыторыі да пачатку снежня гэтага года ўзнавілі работу 96 калгасаў, у Дубровенскім раёне ў гэты час адноўлена 46 калгасаў, праведзены выбары іх праўленняў, падабраны брыгадныя кіраўнікі [6]. Для ўзнаўлення калгасаў накіраваны камуністы і камсамольцы з ліку партызан, якія выйшлі на злучэнне з часцямі Чырвонай Арміі.

У пачатку ліпеня 1944 г. бюро Віцебскага абкама КП(б)Б прыняла пастанову “Аб правядзенні работ па размініраванні і збору трафейнай і айчыннай ваеннай маёмасці ў вызваленых ад нямецкай акупацыі гарадах і раёнах”. Згодна з пастановай для размініравання палеткаў, прамысловых аб’ектаў, жылога фонду ва ўсіх раёнах вобласці з ліку рабочых, служачых, калгаснікаў і навучэнцаў (ва ўзросце не маладзей за 15 год) створаны спецыяльныя каманды мінёраў (50–100 чалавек), арганізавана іх спецыяльная падрыхтоўка, наладжаны кантроль за захаваннем тэхнікі бяспекі ў час працы [7]. Побач з мужчынамі гэтай небяспечнай працай займаліся жанчыны. Прыклады самаадданасці і мужнасці пры размініраванні тэрыторыі паказвалі Кацярына Цыбуля і Соф’я Марчанка з каманды Суражскага раёна. У ліку іншых размінёраў яны адзначаны знакам “Выдатны мінёр” [8].

Да канца верасня работы па размініраванні тэрыторыі вобласці ў асноўным былі завершаны.

На 1 верасня 1944 г. у вобласці аднавілі працу 2768 калгасаў. Механічны парк гэты час на ўсёй тэрыторыі вобласці складаўся з 532 трактароў, 398 трактарных плугоў, 19 сеялак, 17 культыватараў, 39 аўтамабіляў.

З першых дзён вызвалення на Беларусь з іншых саюзных рэспублік прыбывалі эшалоны з абсталяваннем, інструментамі, будаўнічымі матэрыяламі, насеннем, жывёлай, прадметамі хатняга ўжытку. Завозілася прамысловае абсталяванне, трактары, камбайны, прыехалі падрыхтаваныя спецыялісты. Ужо да канца 1944 г. у БССР з руін было ўзнята больш за 3 тыс. прадпрыемстваў, з іх 196 машынабудаўнічых. Паколькі яшчэ працягвалася Вялікая Айчынная вайна, на вызваленай тэрыторыі Беларусі наладжваліся вытворчасць і рамонт ваенных матэрыялаў, танкаў, аўтамабіляў, іншай тэхнікі для фронту.

Вельмі востра стаяла ў пачатку аднаўленчага перыяду праблема забеспячэння электраэнергіяй вытворчай і сацыяльнай сфер. У 1944–1945 гг. з Расіі ў Беларусь прыйшло 8 энергацягнікоў, наладжаны пастаўкі вугалю і нафты. У гарадах і на асобных прадпрыемствах, і нават у калгасах, вялося стварэнне электрастанцый з невялікай магутнасцю. У другім паўгоддзі 1944 г. у БССР былі адноўлены 72 электрастанцыі. За кароткі час удалося аднавіць Гомельскую, Мінскую, Бабруйскую і Навагрудскую электрастанцыі. Важнае значэнне надавалася асноўнаму энергетычнаму аб'екту Віцебскай вобласці – БелДРЭС. На яго аднаўленні ў 1944 г. працавала 520 чалавек. У самыя кароткія тэрміны размініравана тэрыторыя станцыі і пасёлка, прыведзена ў парадак абсталяванне кацельнай, адноўлена пад'яздная чыгуначная ветка, адрамантавана 40 кватэр, адчынена лазня, сталовая на 500 чалавек. У сакавіку 1945 г. стаў дзейнічаць першы энергаагрэгат БелДРЭС. Адначасова пачалося будаўніцтва буйной электрастанцыі ў Віцебску. Да канца 1945 г. у рэспубліцы адноўлена ўжо амаль 50% даваенных энергетычных аб'ектаў.

Па прыкладзе Мінска ва ўсіх гарадах і пасёлках Віцебшчыны працаздольнае насельніцтва ўдзельнічала ў работах па разборцы разбураных будынкаў, расчыстцы вуліц, будаўніцтве дамоў і грамадскіх будынкаў, прывядзенні ў парадак тратуараў, дарожнага пакрыцця, развядзенні зялёных насаджэнняў. У Полацку гэту работу каардынаваў выканкам гарадскога Савета дэпутатаў. Кожнаму прадпрыемству, установе і арганізацыі, а таксама непрацуючаму насельніцтву выдаваўся план-нарад з указаннем адраса, аб'ёму, тэрміну і кошту патрэбнай работы па існуючых расцэнках.

Прышлі ў заняпад за гады вайны ўсе віды транспарту. У жніўні 1944 г. Віцебская аўтабаза мела ўсяго 8 аўтамабіляў, у іх ліку 4 – трафейныя. Пасажырскія перавозкі да 1946 г. ажыццяўляліся на грузавых аўтамабілях і толькі часткова – на трафейных аўтобусах. У наступныя гады матэрыяльная база транспартных прадпрыемстваў вобласці мела тэндэнцыю хуткага росту. У Віцебску створана аўта-транспартная кантора, сталі паступаць аўтамабілі айчыннай вытворчасці (ГАЗ-03-03, ГЗА-651, ЗІС-155). З 1947 г. аўтабазы вобласці папайняліся аўтамабілямі мінскага аўтазавода.

У вельмі складаных умовах прыйшлося пачынаць аднаўленне сваёй гаспадаркі чыгуначнікам Беларусі. У стане велізарнага разбурэння знаходзіліся галоўны і пад'яздныя чыгуначныя шляхі. Не хапала паравозаў, рухомага саставу. З дапамогай насельніцтва да канца 1945 г. чыгуначнікі аднавілі 2574 км галоўных пуцей, узводзілі вакзалы, паравозныя і вагонныя дэпо. У той жа час на іх лягла нагрузка пабудовы мастоў на шашэйных і грунтавых дарогах (праз Днепр,

Бярэзіну, Сож, Дзвіну, Нёман). Толькі за 1944 г. пабудавана больш за 3 тыс. мастоў [9, с. 282].

Да канца верасня 1944 г. адноўлены чыгуначны рух на ўсіх напрамках Віцебскага, Полацкага і Аршанскага вузлоў (акрамя ветак Орша–Лепель і Расоны–Ідрыца). Чыгуначнікі вобласці прымалі павышаныя абавязацельствы па выкананні заданняў. У Віцебскім паравозным дэпо ў красавіку 1945 г. рабочыя на чале з інжынерам Гусевым укаранілі дэпаўскі метада на рамонце паравозаў. Як вынік, у 7 разоў скараціўся час пры выкананні тых жа самых рамонтных аперацый (пры норме 240 гадзін рамонт ажыццяўляўся за 36 часоў).

Стваральнай працай у вырашэнні задач па паравозцы грузаў і пасажыраў вызначаліся ў гэты час усе без выключэння прадпрыемствы, якія складалі чыгуначны канвеер. Разам яны імкнуліся скараціць тэрміны дастаўкі грузаў спажывецам, забяспечыць бяспеку руху цягнікоў. Калектывы брыгад, змен, цэхаў спаборнічалі за павышэнне ўчастковай хуткасці руху цягнікоў, за скарачэнне абароту паравоза, вагона, умацаванне дысцыпліны працы. Машыніст Полацкага дэпо С.Л. Абуховіч у кожнай паездцы перакрываў норму тэхнічнай хуткасці цягніка на 3 км у гадзіну. Прадукцыйна працавалі пад яго кіраўніцтвам усе брыгады машыністаў гэтага ж паравоза.

Нямала перадавікоў вытворчасці было ў Віцебскім вагонным дэпо. Самааддана, не шкадуючы сіл, працавалі на аднаўленні дэпоўскай гаспадаркі і рамонце вагонаў слесар М.А. Навіцкі, слесар-аглядчык У.П. Голубеў, майстар Г.І. Амасёнак і інш. Дзякуючы іх працы прадпрыемства рэгулярна спраўлялася з даведзенымі планавымі заданнямі і прынятымі сацыялістычнымі абавязацельствамі. У дэпо ўласнымі сіламі ажыццяўляліся механізацыя і аўтаматызацыя рамонтна-вагонаў, узводзіліся вытворчыя і культурна-бытавыя памяшканні.

Добра разумелася, што поспех наступлення Чырвонай Арміі і нармалізацыя жыцця і працы ў вызваленых раёнах залежыць ад стану чыгуначнага транспарту, таму рабілася ўсё магчымае для яго хутчэйшага аднаўлення. Асабліваю настойлівасць і ініцыятыву ў працы па аднаўленні чыгункі праяўлялі самі чыгуначнікі. Не заставаліся ў баку ад гэтай важнай справы працоўныя, інжынерна-тэхнічныя работнікі, служачыя прамысловых прадпрыемстваў, калгаснае сялянства, інтэлігенцыя, навучэнцы. Арганізоўваліся суботнікі і нядзельнікі па расчыстцы шляху, будаўніцтве пад'яздных дарог да чыгункі, прывядзенні ў парадак прывакзальнай плошчы. Агульнымі намаганнямі працоўных Віцебшчыны пабудаваны два вялікія масты праз Заходнюю Дзвіну і чатыры малыя масты на іншых рэках. Ужо ў маі 1945 г. (у параўнанні з восенню 1944 г.) прыкметна палепшыўся стан пуцявой гаспадаркі.

У 1945 г. чыгуначнікі Віцебшчыны не дапусцілі ніводнага выпадку затрымкі цягнікоў з-за няспраўнасці шляху. Пакладзены пачатак узаўважэнню грамадзянскага паветранага транспарту. Ужо ў другой палове 1944 г. і за ўсё 1945 г. перавезена 15 тыс. пасажыраў.

Партыйнае і савецкае кіраўніцтва рэспублікі прыкладалі намаганні па вырашэнні паўсядзённых задач забеспячэння насельніцтва жыллымі памяшканнямі, вытворчасці тавараў шырокага выкарыстання, адзеннем, харчаваннем. У кастрычніку 1944 г. пасля даклада першага сакратара Віцебскага абкама партыі В.Г. Кудраева аб рабоце па аднаўленні гаспадаркі Віцебскай вобласці ЦК КП(б)Б адзначыў, што, нягледзячы на сур'ёзныя цяжкасці, тут праведзена велізарная работа: на аднаўленні гаспадаркі ўдзельнічала ўсё насельніцтва вобласці. Да гэтага часу тут з'явілася звыш 43000 кв. метраў жылога фонду, 1475 школ, 57 бальніц на 4720 ложкаў, 70 амбулаторый, план хлебнарыхтовак выкананы на 101,5%, план пасаваў азімых – на 117,7%. Праўда, у прынятай пастанове адзначаны і некаторыя недахопы: недавальняюча вяліся работы па аднаўленні асноўных карпусоў фабрыкі “КІМ”, станкабудаўнічых заводаў імя Камінтэрна і Кірава, папяровай фабрыкі “Чырвоная звязда”, а таксама па рамонце і аднаўленні жылога фонду і культурна-бытавых устаноў у гарадах Віцебску, Оршы, Лепелі. Не выконваўся ў вобласці план па выпуску цэгля, чарапіцы, вапны. Партыйныя і савецкія арганізацыі вобласці павінны былі ўзмацніць работу для таго, каб да наступлення зімы адрамантаваць і пабудаваць новыя жыллыя дамы для калгаснікаў, рабочых і служачых. Пастаўлена задача размясціць да наступлення халадоў усё насельніцтва ў прыгодныя для жылля памяшканні.

Наркамзему БССР даручана аказаць дапамогу Віцебскай вобласці ў аднаўленні калгасаў і машынна-трактарных станцый, нафтабаз, дадаткова паставіць у вобласць сельскагаспадарчыя машыны, коней і буйную рагатую жывёлу.

Вышэйшы партыйны камітэт рэспублікі лічыў неабходным падняць кіруючую і арганізуючую ролю ў вобласці Саветаў (асабліва сельскіх) у гаспадарчым і культурным жыцці [10].

Як бачна, задачы аднаўлення разбуранага ў гады вайны ў першыя месяцы пасля вызвалення вырашаліся пры актыўным удзеле насельніцтва рэспублікі. Але вывесці эканоміку БССР з поўнага развалу на даваенны ўзровень за такія кароткі тэрмін ніякай магчымасці не было. Вынікі аднаўлення гаспадарчага комплексу рэспублікі да пачатку 1946 г. паказаны ў табл.

Лічбы, прыведзеныя ў табл., паказваюць, што агульны аб'ём вытворчасці, а таксама аб'ёмы ў асобных галінах, дзе БССР да Вялікай Айчыннай вайны не адставала ад саюзных паказчыкаў, на пачатку першай пасляваеннай пяцігодкі былі яшчэ ў дзясяткі разоў ніжэйшыя.

Перыяд ад пачатку вызвалення да канца 1945 г., які прадстаўлены як першы аднаўленчы этап на Беларусі і ў яе рэгіёнах, быў вельмі складаным у забеспячэнні матэрыяльна-бытавымі ўмовамі яе жыхароў. Мільёны людзей аказаліся пазбаўленымі сродкаў існавання, туліліся ў склепах і зямлянках. У той жа час 20% аб'ёмаў вытворчасці, што ўдалося аднавіць практычна яшчэ ў гады вайны, сведчаць аб высокай настойлівасці, энтузіязме, самаадданасці і патрыятызме нашых суайчыннікаў.

Прыняты ў верасні 1946 г. першы пасляваенны (чацвёрты з пачатку ўвядзення перспектыўнага планавання) пяцігадовы план аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі БССР (1946–1950 гг.) распаўсюджваўся на тэрыторыю ў тых жа межах, што і ў 1939 г., за выключэннем 17 раёнаў Беластоцкай вобласці разам з г. Беластокам і 3 раёнаў Брэсцкай вобласці, якія паводле дагавора паміж СССР і Польшчай аб савецка-польскай мяжы былі перададзены ад БССР да Польшчы.

Асноўная задача гэтай пяцігодкі заключалася ў тым, каб аднавіць разбуранае вайной і дасягнуць даваеннага ўзроўню, а затым перавысіць гэты

Табліца

Параўнанне аб'ёмаў вытворчасці БССР да СССР у 1945 г. (да 1940 г., у %) [9, с. 283]

Вытворчасць	СССР	БССР
Агульны аб'ём прамысловай вытворчасці	80	20
У тым ліку:		
Электраэнергія	67	16
Металаапрацоўчыя станкі	81	3
Фанера	59	5
Абутак	91	5

ўзровень у значных памерах. План меў канкрэтныя заданні па аднаўленні разбураных вайной прадпрыемстваў. Асаблівае значэнне надавалася аднаўленню даваеннай структуры прамысловасці, яе вядучых галін: энергетыкі, прадпрыемстваў лёгкай прамысловасці, станкабудавання, сельскай гаспадаркі, а таксама пераадоленню эканамічнай і тэхнічнай адсталасці заходніх абласцей Беларусі [11].

Да пачатку 1946 г. у Беларусі была пераселена частка насельніцтва з зямлянак, непрыстасаваных памяшканняў, былі зроблены першыя крокі па арганізацыі сістэмы аховы здароўя, асветы і іншых структур сацыяльнай сферы. Аднак штодзённае жыццё заставалася надзвычай складаным. Назіраўся пастаянны дэфіцыт прадуктаў харчавання, адзення, цяжкімі былі ўмовы на вытворчых аб'ектах. Асноўная маса людзей жыла надзеяй на паляпшэнне матэрыяльнага становішча і перш за ўсё жыллёвых умоў. Гэты фактар, а таксама неабходнасць узвядзення прамысловых прадпрыемстваў падштурхоўвалі дзяржаўныя ўлады да ўмацавання матэрыяльна-тэхнічнай базы і кадравага складу будаўнічых арганізацый. На працягу 1945–1947 гг. былі створаны буйныя будаўнічыя арганізацыі. Да пачатку 1949 г. у асноўных будаўнічых арганізацыях працавала звыш 30 тыс. рабочых, інжынераў і тэхнікаў (на тэрыторыі Віцебскай вобласці на 1 красавіка 1949 г. у будаўнічай галіне налічвалася 2108 чалавек) [12].

У Мінску поўным ходам ішло будаўніцтва прадпрыемстваў, устаноў сацыяльнай сферы, у тым ліку гігантаў прамысловасці – аўтамабільнага і трактарнага заводаў, у Оршы – завода швейных машын, у Віцебску – дывановага камбіната. Высокія ўзоры працы паказвалі будаўнікі рэспублікі – Д. Булахаў, М. Гуд, М. Макарэвіч, Т. Фандо.

Нягледзячы на цяжкія ўмовы вытворчай дзейнасці, дрэнныя матэрыяльна-бытавыя ўмовы, работнікі прамысловасці настойліва змагаліся за аднаўленне прадпрыемстваў і нарошчванне выпуску прадукцыі. Хуткімі тэмпамі ішло аднаўленне вытворчасці будаўнічых матэрыялаў. Ужо ў 1948 г. удалося дасягнуць яе даваеннага ўзроўню. Адбыліся зрухі ў тэрытарыяльным размяшчэнні прамысловасці будаўнічых матэрыялаў. У Мінску пабудаваны камбінат будаўнічых матэрыялаў, адноўленыя Клімавіцкі і Аршанскі сілікатныя заводы, цэментныя заводы ў Ваўкавыску і Крычаве. Наладжана вытворчасць піла-матэрыялаў, нарыхтоўка драўніны, выраб запалак, клеенай фанеры. Толькі за 1946–1950 гг. у лік дзеючых з такім вытворчым прызначэннем увайшло 31 прадпрыемства. У сістэме мясцовай прамысловасці сталі працаваць 200 цагельных заводаў. У канцы 1946 г. у рэспубліцы аднавілі работу звыш 70 буйных фабрык і заводаў саюзнага падпарадкавання. У гэтым годзе быў выраблены ўжо 31% прамысловай прадукцыі даваеннага

ўзроўню, каля 34% – электраэнергіі, 17% – металарэзных станкоў. Важнае значэнне надавалася разгортванню сацыялістычнага спаборніцтва, руху стаханаўцаў і ўдарнікаў. У выніку напружанай і высокапрадукцыйнай працы рабочых і інжынерна-тэхнічных работнікаў пры будаўніцтве і ўводзе вытворчых магутнасцей у чэрвені 1947 г. выпусцілі прадукцыю мотавелазавод, Мінскі тонкасукожны камбінат.

У кароткі тэрмін аднавілі сваё прадпрыемства ільнокамбінатаўцы Оршы. У 1951 г. выпуск прадукцыі на ільнокамбінаце перавысіў даваенны ўзровень, а прадуктыўнасць працы ўзрасла ў 3,4 разы. Хуткімі тэмпамі тут ішло будаўніцтва жылля. За першыя шэсць пасляваенных гадоў для працаўнікоў камбіната ўзведзена 13 тыс. кв. метраў жылой плошчы [13, с. 399].

Разглядаючы пытанне аб пасляваенным аднаўленні, неабходна асобна адзначыць, што напрамкам пасляваеннага развіцця Беларусі ў прамысловасці было не толькі аднаўленне разбураных у час вайны старых галін вытворчасці, але, і гэта галоўнае, стварэнне новых працаёмкіх галін. Так, у машынабудаванні новымі напрамкамі былі аўтамабіле- і трактарабудаванне, выпуск дарожных машын і будаўнічых механізмаў. Восенню 1944 г. пачалося будаўніцтва Мінскага аўтамабільнага завода. У маі 1946 г. тут жа быў пакладзены пачатак узвядзенню яшчэ аднаго буйнейшага прадпрыемства рэспублікі – трактарнага завода. Аднаўленне народнай гаспадаркі БССР праходзіла на планавай аснове, з істотнай дапамогай іншых рэспублік і перш за ўсё РСФСР. Машынабудаванне стала вядучай галіной у рэспубліцы. Актыўную дапамогу калектывам заводаў у распрацоўцы генеральных праектаў, камплектаванні кадрамі спецыялістаў, абсталяваннем аказвалі прадпрыемствы Масквы, Ленінграда, Кіева, Горкага ды інш.

У 1947 г. аўтазавод выпусціў першыя 18 аўтамашын, у 1950 г. з канвеера завода выйшла 2399, а ў 1955 г. – 12918 аўтамабіляў. У архіўных матэрыялах захаваліся звесткі аб лепшых працаўніках прадпрыемства. Важную задачу вырашалі ў час падрыхтоўкі да ўзвядзення і будаўніцтва спецыялісты з Маскоўскага і Горкаўскага аўтамабільных заводаў І. Талкуноў, А. Белакрыніцкі, В. Вайнбранд. Стараннасцю і ўзорнай працай на будаўнічых пляцоўках, а затым і пры выпуску прадукцыі вызначаліся У. Гурскі, М. Дземідзенка, П. Караўкін, У. Сафонаў [14].

За гады вайны тэхнічная думка зрабіла крок наперад, і кіраўніцтва рэспублікі, прадпрыемстваў, якія будаваліся ў БССР, улічвала гэта. Прадпрыемствы атрымлівалі сучасную тэхніку і новыя тэхналогіі. Выкарыстоўвалася і частка тэхнічнага прамысловага абсталявання, атрыманага па рэпарацыях з Германіі.

У 1950 г. уступіў у строй і выдаў першую прадукцыю трактарны завод. Да 1955 г. на заводзе паступова нарошчваўся выпуск прадукцыі. У 1955 г. выпушчана для народнай гаспадаркі ўсіх саюзных рэспублік 18266 трактароў “Кіравец Д-35”. Высокай прадуктыўнасці працы тут дасягалі наватары трактарабудавання – слесар-лякальшчык Я. Клімчанка, сталявар А. Азараў, электразваршчык М. Антонік, токар П. Арахоўскі.

У 1950 г. прамысловасць рэспублікі выпусціла валавай прадукцыі на 15% больш, чым у 1940 г. Высокімі тэмпамі развіваліся машынабудаванне і металаапрацоўка: у 1950 г. выпуск прадукцыі тут складаў 237% ад 1940 г., у той час як лясная, папяровая і дрэваапрацоўчая галіны толькі 89%, а лёгкая – 74%.

Гісторыя мае нямала прыкладаў, якія сведчаць аб высокай арганізацыі і працоўным энтузіязме ў калектывах Віцебшчыны ў перыяд аднаўлення і рэканструкцыі сваіх падраздзяленняў. За гады 4-й пяцігодкі вобласць стала адным з цэнтраў станкабудавання і металаапрацоўкі, яна ж адраджалася і як цэнтр лёгкай прамысловасці. З першых дзён сталі аднаўляцца прадпрыемствы, якія вярнулі з эвакуацыі, на месца сваёй ранейшай дыслакацыі. У канцы жніўня 1945 г. у будынку дзіцячых ясляў пачала працу фабрыка “Сцяг індустрыялізацыі”. У 1950 г. калектыву налічваў 2548 чалавек [15, с. 244].

Настойліва змагаліся за аднаўленне свайго прадпрыемства працоўныя панчошна-трыкатажнай фабрыкі “КІМ”. У 1946 г. тут быў наладжаны выпуск высакаякаснай прадукцыі для патрэб насельніцтва. На працягу ўсіх пасляваенных гадоў працоўны калектыв фабрыкі ўзначальваў сацыялістычнае саборніцтва за выпуск прадукцыі выдатнай якасці. У 1950 г. у саборніцтве за выкананне і перавыкананне планаў чацвёртай пяцігодкі тут удзельнічала больш за 95% рабочых. У ліпені 1948 г. увайшоў у строй галоўны корпус фабрыкі.

У сакавіку 1945 г. з Беларэцка (Башкірская ССР) у Віцебск быў перабазіраваны завод заточных станкоў (прадпрыемства створана на базе Клінскага чыгуналіцейнага завода) разам з 297 рабочымі, ІТР, служачымі, тэхнічнай дакументацыяй і абсталяваннем. Папоўнены за кошт віцяблян працоўны калектыв завода ў кароткія тэрміны наладзіў выпуск заточных і металарэзных станкоў [16].

У 1947 г. у Віцебску ўступіў у строй дывано-ва-плюшавы камбінат, пабудаваны цэлы шэраг культурна-бытавых аб’ектаў. Велізарная нагрузка клалася на работнікаў камунальных прадпрыемстваў – водаканала, электратранспарту. У кароткія тэрміны ўдалося аднавіць гарадскую гаспадарку. 5 кастрычніка 1947 г. у Віцебску пачаў курсіраваць трамвай.

У гэты час з’яўляецца мноства каштоўных ініцыятыў і рухаў, накіраваных на пераадоленне цяжкасцей у развіцці эканомікі, якія ішлі знізу, ад саміх працоўных. Так, токар завода імя “Камінтэрна” Пасанаў выступіў з ініцыятывай – арганізаваць сацыялістычнае саборніцтва за павелічэнне міжрамонтнага перыяду станкоў. Ініцыятыва была падтрымана на ўсіх прамысловых прадпрыемствах Віцебшчыны.

Калектыву завода заточных станкоў падтрымаў пачын макееўскіх станкабудаўнікоў аб разгортванні сацыялістычнага саборніцтва за датэрміновае выкананне першага пасляваеннага пяцігадовага плана. Токар завода Клімаў на аснове ўласнай рацыяналізатарскай прапановы дамогся рэкорднага выніку. Ужыўшы хуткаснае рэзанне пры апрацоўцы дэталю, ён пры норме 2 гадзіны 45 хвілін выдаткаваў на дадзеную аперацыю толькі 15 хвілін. Метад Клімава стаў прымяняцца на заводах імя Кірава і імя Камінтэрна [16, с. 26]. У цэхах і на ўчастках завода разгарнулася саборніцтва за права мець асабістае таўро якасці вырабаў. У працэсе саборніцтва (у ім у 1950 г. удзельнічала каля 90% працаўнікоў прадпрыемства) у рабочых з’явілася пачуццё асабістай адказнасці за эканомнае выкарыстанне матэрыялаў і электрычнай энергіі. У асяродку інжынерна-тэхнічных работнікаў завода заточных станкоў нарадзілася ініцыятыва арганізацыі сацыялістычнага саборніцтва за ўкараненне перадавой тэхнікі. Гэтая ініцыятыва знайшла сваіх паслядоўнікаў на іншых прадпрыемствах рэспублікі.

З вышэйпрыведзенага зместу добра бачна, што развіццё прамысловасці ў Беларусі ў пасляваенны час адбывалася на больш высокай тэхнічнай аснове, ішло хуткімі тэмпамі, якія значна перавышалі даваенныя.

Для аднаўлення прамысловасці БССР за 4-ю пяцігодку былі ажыццёўлены будаўнічыя работы, якія перавысілі па аб’ёме тры даваенныя. Асноўныя вытворчыя фонды прамысловасці рэспублікі за 1946–1950 гг. выраслі амаль у чатыры разы. У агульнасаюзным падзеле працы БССР вызначылася ў гэты час як машынабудаўнічы і металаапрацоўчы рэгіён з адпаведнай энергетычнай і паліўнай базай. Адбылася другая індустрыялізацыя рэспублікі. Гэтыя тэндэнцыі развіцця прамысловасці рэспублікі замацоўваліся і ў далейшым. БССР стала ператварацца ва ўсесаюзны зборачны цэх машынабудаўнічай індустрыі. Такія прыярытэты развіцця БССР у складзе саюзнай дзяржавы ішлі на яе карысць, на карысць беларускага народа.

У гады 5-й пяцігодкі (1951–1955 гг.) у СССР назіраецца паскоранае разгортванне навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. У БССР, як і ў папярэднія пяцігодцы, апераджальнымі тэмпамі вялося развіццё тых галін прамысловасці, якія забяспе-

чвалі ў найбольшай меры навукова-тэхнічны прагрэс усёй народнай гаспадаркі: машынабудаваньня, металапрацоўкі, хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці. Бярэцца кірунак на індустрыяльнае развіццё. У выніку адбываецца значнае ўдасканаленне тэхнікі і тэхналогіі, механізуецца вытворчасць. У асобных галінах ужо выкарыстоўваецца аўтаматыка. Высокамеханізаванымі сталі торфапрадпрыемствы, прадпрыемствы швейнай прамысловасці.

Станкабудаўнічыя заводы рэспублікі даваеннага ўзроўню выпуску прадукцыі дасягнулі ў 1951 г., а ў 1955 г. значна перакрылі гэты рубаж. Каля 80% металарэзных станкоў, зробленых у БССР, выпускалі тры віцебскія заводы: завод імя С.М. Кірава, заточных станкоў і імя Камінтэрна.

Самааддана, як і ў папярэдні час, тысячы рабочых, ІТР, служачых вобласці ўдзельнічалі ў сацыялістычным спаборніцтве, прымалі на сябе павышаныя абавязкі, дасягалі высокіх норм выпрацоўкі. Токар Віцебскага завода заточных станкоў Г. Клімаў заставаўся ўдарнікам працы і ў гэтай пяцігодцы. За 4 гады і 4 месяцы 5-й пяцігодкі ён выканаў 12 гадавых норм.

Пяцігодка ў прамысловасці рэспублікі была паспяховай: за 1951–1955 гг. аб'ём валавой прадукцыі павялічыўся больш чым у 2 разы.

Чыгуначнікі Беларусі на гэтым этапе вырашалі адну з галоўных сваіх задач: забеспячэння бесперабойнай перавозкі ўзрастаючага патоку грузаў і пасажыраў. Павялічвалася колькасць двухпутных і шматпутных ліній, ажыццяўляўся пераход на рэйкі цяжкага тыпу. Аднаўляўся паравозны і вагонны парк. Эксплуатацыйная даўжыня чыгункі ў 1955 г. павялічылася да 5385 км (у 1945 г. было 5013 км). Адноўлена і пабудавана звыш 250 вялікіх і малых вакзалаў. У гэты ж час прыняў пасажыраў чыгуначны вакзал у Віцебску.

З кожным годам у БССР узрасла перавозка пасажыраў: калі ў 1940 г. было перавезена 28,9 млн чалавек, то ў 1955 г. 32,5 млн. Прыклады эфектыўнага выкарыстання паравознага парку паказвалі працаўнікі дэпо Орша. У 1949 г. яны давялі сярэднясутачны прабег паравозаў да 500 і больш кіламетраў. Дадзеная ініцыятыва знайшла прымяненне як на аддзяленнях Беларусі, так і на іншых чыгунках краіны. У далейшым яна ўдасканальвалася. У 1952 г. дзяжурны па Мінскім аддзяленні П. Суднікаў укараніў метады комплекснага апэратыўнага планавання і рэгулявання працы цягнікоў, які даваў высокую эфектыўнасць працы чыгуначнікаў сеткі дарог СССР і знайшоў распаўсюджанне сярод чыгуначнікаў замежных краін. У 1956 г. П.Д. Суднікаву за поспехі ў развіцці чыгуначнага транспарту было прысвоена званне Героя Сацыялістычнай Працы [17, с. 74]. Машыністы М. Баранаў, М. Еўсікаў, Б. Каліванаў,

М. Трубчыкаў сталі ініцыятарамі ваджэння цяжкавагавых цягнікоў.

Аднаўляўся і рачны флот, будаваліся магутныя буксірныя і пасажырскія цеплаходы. У 1950 г. аб'ёмы работ, якія выконваліся рачнікамі да Вялікай Айчыннай вайны, былі перакрытыя.

Хутка расла магутнасць аўтамабільнага транспарту. Папаўнялася матэрыяльная база аўтагаспадарак рэспублікі, ішло ўмацаванне гэтай галіны кваліфікаванымі кадрамі. Аб'ём перавозак аўтамабільным транспартам за 10 год (ад 1945 да 1955 г.) узрос з 2,3 млн тон да 70,3 млн тон. У гэтым дзесяцігоддзі пабудавана аўтамабільная магістраль Мінск–Брэст.

Тэндэнцыю хуткага росту матэрыяльнай базы аўтамабільнага транспарту ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе магчыма прасачыць на тэрытарыяльным абласным узроўні. Пры стварэнні аўтабазы ў Віцебску ў сярэдзіне жніўня 1944 г. яна налічвала толькі адзінкі адноўленых умельцамі аўтамабіляў. Да 1946 г., як указвалася раней, пасажырскія перавозкі ў вобласці ажыццяўляліся на грузавых аўто і толькі часткова на трафейных аўтобусах. У наступныя пасляваенныя гады ў рэгіён стала паступаць значная колькасць аўтамабіляў, у тым ліку айчыннай вытворчасці, павялічвалася лік падрыхтаваных праз розныя формы адукацыі працаўнікоў. З пачатку 1954 г. склаліся ўмовы для падзелу Віцебскай аўта-транспартнай канторы на дзве (на аўта-транспартную пасажырскіх аўтамабіляў і аўта-транспартную грузавых аўтамабіляў). У 1955 г. створаны абласны аўта-транспартны трэст у складзе прадпрыемстваў Віцебска, Оршы, Полацка і Лепеля. У канцы гэтага года ў склад аўта-трэста ўваходзіла ўжо 9 аўта-прадпрыемстваў.

Амаль нанова будаваўся ў гэтым дзесяцігоддзі ў рэспубліцы паветраны грамадзянскі флот, адкрываліся новыя лініі, нарошчвалася аб'ём перавозак, пакладзены пачатак сельскагаспадарчай авіяцыі.

Адраджэнне і развіццё прамысловасці савецкай Беларусі забяспечвалася за кошт добра-сумленнай працы рабочых, служачых, інжынера-тэхнічных работнікаў. Пачын і формы датэрміновага выканання заданняў ішлі ад працоўных. Партыйныя і прафсаюзныя арганізацыі выяўлялі найбольш рацыянальныя і імкнуліся зрабіць іх масавымі.

Маштабнае аднаўленне гаспадаркі, будаўніцтва новых прадпрыемстваў патрабавалі вялікіх працоўных рэсурсаў, у якіх, на жаль, пасля вайны меўся велізарны дэфіцыт. Папаўненне рабочага класа на пачатку мірнага часу адбывалася за кошт дэмабілізацыі і рэпатрыяцыі, а таксама за кошт прытоку рабочых з сельскай мясцовасці, у далейшым – за кошт планавай падрыхтоўкі ў навучальных установах і на прадпрыемствах.

Вядучае месца ў падрыхтоўцы кваліфікаваных рабочых кадрў было адведзена ўстановам сістэмы прафесійна-тэхнічнага навучання. У пачатку 1945 г. у БССР працавалі 55 устаноў гэтай сістэмы. У 1948 г. пачалі стварацца рамесныя вучылішчы. У 1951 г. у сістэме прафесійна-тэхнічнага навучання функцыянавала 12 рамесных, 4 чыгуначных, 6 спецыялізаваных рамесных вучылішчаў і 34 будаўнічыя школы ФЗН. Новым крокам у развіцці сістэмы прафтэхнавучання стала стварэнне ў 1948 г. рамесных вучылішчаў з 4-гадовым, а ў 1954 г. тэхнічных вучылішчаў з 2-гадовым навучаннем [18]. За 1946–1955 гг. сістэма прафтэхадукцыі рэспублікі выпусціла 112,6 тыс. кваліфікаваных рабочых. Вялікую колькасць рабочых па розных спецыяльнасцях па курсавой, брыгаднай і індыўідуальнай сістэме падрыхтавалі за гэты час непасрэдна на вытворчасці. Павышэнне кваліфікацыі рабочых вырашалася накіраваннем моладзі на роднасныя прадпрыемствы саюзных рэспублік. Адначасова ў рэспубліцы вялася падрыхтоўка спецыялістаў інжынерна-тэхнічнага ўзроўню.

На фоне поспехаў у развіцці прамысловасці даволі цяжкае становішча наглядалася ў сельскай гаспадарцы. Яно звязана як з разбурэннямі ў час вайны, так і з дзяржаўнай палітыкай у адносінах да вёскі ў даваенны і пасляваенны час. Прымусовая калектывізацыя, адсутнасць прынцыпу матэрыяльнай зацікаўленасці, высокія нормы грашовых падаткаў, абавязковыя пастаўкі дзяржаве без уліку сабранага ўраджаю, слабая забяспечанасць тэхнікай – усё гэта негатыўна адбівалася на выніках дзейнасці сельскагаспадарчых прадпрыемстваў. Сяляне “цягаціліся” працай на калгасных палетках, каб пазбегнуць судовай адказнасці і захаваць за сабой прысядзібны ўчастак, выконвалі ўстаноўлены мінімум працадзён.

Да ўсіх бед, якія меліся да вайны, прыйшла яшчэ адна: велізарны недахоп сялянскіх рук. Асноўная нагрузка на вёсцы лягла на плечы жанчын і падлеткаў.

Паўсюдна назіраўся дэфіцыт прадуктаў харчавання, адзення. У 1945 г. харчовая прамысловасць рэспублікі вырабляла 19% прадукцыі ад узроўню 1940 г., а лёгкая – толькі 10%. У снежні 1945 г. рабочыя гарадоў найбольш важных галін вытворчасці атрымлівалі па сістэме нарміраванага размеркавання ад 500 г да 1 кг хлеба на суткі, служачыя – 450–500 г, дзеці да 15-гадовага ўзросту – 400 г, утрыманцы – 300 г. 1946 г. у зернавых раёнах СССР быў неўраджайным. Летам 1946 г. уведзена карткавая сістэма забяспечэння насельніцтва хлебам. Сялянам карткі не выдавалі. Даходы калгаснікаў заставаліся значна ніжэйшымі, чым у гараджан. У 1946 г. толькі ў 10% калгасаў выдалі на працадзень па 18 кап. грошай, 300–350 г збожжа, затым

450 г мякіны. У астатніх менш або нічога. У 1950 г. заробкі калгаснікаў падняліся ў 2–2,8 разы. Да сярэдзіны 1950-х гг. аплата працы ў калгасах расла марудна. Яна істотна адставала ад зароботнай платы рабочых і служачых, выклікала незадаволенасць у сялянства. Калгаснікі, асабліва моладзь, імкнуліся пакінуць вёску і ўладкавацца на працу на прадпрыемствах.

Калгасы змаглі выдаць у 1946 г. на працадзень у сярэднім па СССР 520 г хлеба, у БССР – толькі 340 г, ва Украіне – 270 г. У сувязі з цяжкім становішчам урад прыняў дзве пастановы: “Аб мерах па забяспечэнні захаванасці хлеба, недапушчэнні яго разбазарвання” (27.06.1946 г.) і “Аб забяспечанасці захаванасці дзяржаўнага хлеба”, згодна з якімі судовыя органы прымянялі суровыя меры пакарання нават за самыя нязначныя парушэнні.

У 1947 г. у краіне сабраны адносна добры ўраджай, які дазволіў ужо на яго заканчэнні правесці адмену карткавай сістэмы на прадукты харчавання і тавары масавага ўжытку. Адначасова з адменай картка прайшла грашовая рэформа. Невялікія ўклады (да 3 тыс. руб.) абменьваліся на новыя грошы ў ашчадных касах 1:1, з 3 да 10 тыс. руб. – 3:2, больш за 10 тыс. руб. – 1:10.

Значную дапамогу аказваў найбольш пацярпелай ад фашысцкай акупацыі БССР саюзны ўрад. За тры пасляваенныя гады калгасы рэспублікі атрымалі 160 тыс. тон харчовага збожжа, 122 тыс. коней, 113 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы. У 1948 г. па рашэнні Савета Міністраў СССР Беларусі выдзелена і пастаўлена 3 тыс. трактароў, 200 тон збожжа, 2 тыс. трактарных плугоў і інш. сельскагаспадарчага інвентару. Фінансвае становішча ў рэспубліцы стабілізавалася, што дазволіла праводзіць зніжэнне цэн на прадукты і прамысловыя тавары. Багацця, канешне, не наглядалася, у 1948 г. вытворчасць харчовай прамысловасці складала 35%, а лёгкая – 29% ад даваеннай. На вуліцах населеных пунктаў сустракаліся людзі, якія жабравалі.

У заходніх раёнах Беларусі пасля вайны сацыялістычны сектар на вёсцы складаў менш за 1%. Да 1949 г. масавая калектывізацыя як асноўны кірунак тут не праводзілася, да яе рыхтаваліся: ажыццяўлялася рэформа, паводле якой ўстанаўлівалася абмежаваная норма землекарыстання. На адзін сялянскі двор выдзялялася не больш за 15 га. Лішкі забіраліся ў дзяржаўны фонд і размяркоўваліся паміж беззямельнымі сялянамі і батракамі. У 1949 г. уладныя структуры палічылі, што ўмовы для масавай калектывізацыі тут саспелі. У 1950 г. больш за 80% сялянскіх двароў былі аб’яднаны ў калектывныя гаспадаркі.

У 1950 г. на ўсёй тэрыторыі БССР пасяўныя плошчы складалі 91,4% даваенных, пасевы збожжа – 97,1%. Асобныя, як іх тады называлі,

перадавыя гаспадаркі, мелі па тым часе нядрэнныя вынікі. Шмат працаўнікоў палёў і фермаў свядома адносіліся да сваіх абавязкаў. Дзяржава імкнулася стымуляваць іх працу. Пасля прынятага Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР указа “Аб прысваенні звання Героя Сацыялістычнай Працы і ўзнагароджанні ордэнамі і медалямі СССР калгаснікаў, рабочых МТС і саўгасаў за атрыманне вялікіх ураджаяў пшаніцы, жыта, кукурузы, цукровых буракоў і бавоўны” па выніках работы за 1947 г. 511 калгаснікаў і 109 работнікаў саўгасаў былі ўзнагароджаны ордэнамі і медалямі, 6 перадавікоў сельскагаспадарчай вытворчасці атрымалі званне Героя Сацыялістычнай Працы СССР. Сярод іх А. Кухарава – звеннявая калгаса імя Сталіна Васілевіцкага, Т. Шкурко звеннявая саўгаса “Чырвоная ніва” Брагінскага раёнаў. Такой жа ўзнагароды ўдастоены працаўнікі саўгаса “10 гадоў БССР” П. Калыска, Ф. Саўчык, У. Пайграй, А. Стыкун [19].

Але ўвогуле прыкметных змен у сельскагаспадарчым комплексе ў гэтыя гады не адбылося. Прычына негатывных з’яў, як бачыцца сёння, ляжала ў непрадуманых падыходах правячай партыі пры ажыццяўленні аграрнай палітыкі. Высокая стаўка па падатках (сельскагаспадарчы на калгаснікаў і падаходны на рабочых саўгасаў, а яшчэ на халасцякоў, падатак на пабудову, зямельная рэнта, разавы збор на калгасных рынках, збор з уладальнікаў транспарту (нават на веласіпеды), самаабкладанне і г.д.) не стымулявалі матэрыяльную зацікаўленасць сялянства. Нізкі ўзровень аплаты за працу ў калгасах і саўгасах прыводзіў да страты сялянскай веры ў хлебаробскую прафесію. Многія сяляне пакідалі вёску, сваю гаспадарку, шукалі працу ў прамысловасці, другіх галінах, што прыводзіла да скарачэння найбольш прадуктыўнай часткі. Калгасы страцілі шмат працаздольных людзей.

У 1950 г. шырокае распаўсюджанне набывае перапіска паміж сельскімі Саветамі, райвыканкамамі і дырэкцыямі прадпрыемстваў. Гаворка ў іх вялася аб вяртанні былых калгаснікаў да ранейшых месцаў жыхарства і працы – у вёскі. Падключыўшы пракуратуру, савецкая ўлада патрабуе ад дырэкцый прадпрыемстваў звольніць і вярнуць у калгасы сялян, якія паехалі ў гарады і пасёлкі “без дазволу”. Так, нягледзячы на вельмі цяжкія ўмовы працы на вапнавым заводзе “Руба” ў Віцебску, тут уладкаваліся сяляне Н.А. Бабарыкіна, І.С. Маташова з калгаса “Перамога” Навікоўскага сельскага Савета Бешанковіцкага раёна і шэраг працаўнікоў калгаса “Серп і молат” Віцебскага раёна.

Улады занепакоеныя становішчам, якое складваецца ў калгасах. Калектыўныя гаспадаркі церпяць страты, “несвоечасова выконваюць пасяўныя і ўборачныя работы”. Дзеянні ўлад

сканцэнтраваныя на тым, каб замацаваць селяніна ў калгасах у існуючай жорсткай сацыяльнай сістэме. Таму працяглы час наглядаецца масавы адток сельскага насельніцтва з вёсак, што з’яўлялася пратэстам людзей супраць аграрнай палітыкі дзяржавы [20].

Пэўныя цяжкасці з выкананнем сельскагаспадарчых работ склаліся ў заходніх абласцях БССР. Недавер да калектыўнай гаспадаркі, прывязанасць да сваёй уласнасці сталі прычынай масавага перасялення насельніцтва ў Польшчу. З кастрычніка 1944 па снежань 1946 г. з раёнаў Заходняй Беларусі выехала каля 240 тыс. чалавек. Па гэтай прычыне тут таксама, як і ўвогуле ў рэспубліцы, адчуваўся дэфіцыт працаздольнага сялянства, кваліфікаваных спецыялістаў і кіраўнікоў. Нізкі адукацыйны ўзровень старшынь калгасаў (з 3031 старшыні калгаса рэспублікі толькі 110 мелі сярэдняю і 5 вышэйшую адукацыю) не дазваляў належным чынам арганізаваць рэнтабельную працу гаспадарак. У Віцебскай вобласці ў 1953 г. 53% старшынь калгасаў мелі толькі пачатковую адукацыю [21].

Не ўдалося ў кароткі тэрмін наладзіць сістэму падрыхтоўкі аграномаў, ветурачоў, заатэхнікаў. Укамплектаванасць спецыялістамі вышэйшага, сярэдняга звяна і механізатарамі ў гаспадарках рэспублік была нездавальняючай. Сярод трактарыстаў, камбайнераў наглядалася нізкая працоўная дысцыпліна, высокая цяжучасць. Гэта адбівалася негатывным чынам на якасці правядзення асноўных сельскагаспадарчых работ. Сельскагаспадарчая вытворчасць адставала ад тэмпаў развіцця іншых галін. Такое становішча склалася яшчэ і таму, што ў гады 4-й пяцігодкі ў дзяржаўнай палітыцы краіны акцэнт быў зроблены на прыярытэтным развіцці прамысловага комплексу. Вялікія страты ў час вайны, а таксама ад’езд працаздольных сялян з вёскі не пакрываліся ростам тэхнічнай аснашчанасці пры правядзенні сельскагаспадарчых работ. У 1952 г. з-за старой тэхнікі, нізкай працоўнай дысцыпліны з 43 МТС Віцебскай вобласці толькі шэсць выканалі гадавы план трактарных работ [22]. Пасяўныя плошчы бульбы ў 1953 г. у параўнанні з даваенным узроўнем складалі 58,5%, ільну – толькі 38% [23]. У 1952 г. тут з усёй плошчы пасеваў зернавых было сабрана ў сярэднім 4,9 ц з гектара, надоі малака на адну карову ў калгасах саставілі 795 кг (гэта менш чым у 1940 г.).

Вельмі павольна звыкаліся з сацыялістычнай сістэмай гаспадарання ў аграрным сектары сяляне заходніх абласцей. У 1950 г. колькасць калгаснікаў, якія не выпрацавалі абавязковага мінімуму працадзён, складала тут 291 961 чалавек, альбо 54,5% ад агульнай колькасці. Не выпрацавалі ні аднаго працадня 54712 чалавек, ці 10,2% [24].

У 1953 г. у Бераставіцкім, лепшым у эканамічных адносінах, раёне, на працадзень выдадзена па 1 кг зерня, 1,2 кг бульбы, 0,5 кг сена і саломы. У Маладзечанскай вобласці ў гэтым годзе з 813 калгасаў у 247 грошы на працадні не выдаваліся зусім, у 272 выдадзеныя сумы склалі да 20 капеек [25]. Такая аплата працы калгаснікаў не стымулявала іх на высокую прадуктыўнасць.

Вялікі паток скаргаў з месцаў да цэнтральнага кіраўніцтва на падобнае становішча патрабаваў неадкладных змен у аграрнай палітыцы краіны. Таму робіцца спроба, каб пераламіць гэтае становішча ў сельскай гаспадарцы. У жніўні 1953 г. на сесіі Вярхоўнага Савета СССР было сказана аб нізкім жыццёвым узроўні калгаснікаў, іх масавых уцёках з вёскі, прапанавана павысіць матэрыяльную зацікаўленасць сялян у працы. У верасні гэтага года пленум ЦК УКП(б) разгледзіў асобна пытанне аб стане ў вёсцы, прадвызначыў цэльную праграму па развіцці аграрнага сектара краіны [26].

Пасля пленума ў БССР пашыраецца сітэма падрыхтоўкі кадраў масавых прафесій для сельскагаспадарчай вытворчасці. У 1954 г. пачалі працаваць 27 школ механізацыі сельскай гаспадаркі, 13 рамесных вучылішчаў, школа Міністэрства саўгасаў БССР. Тут па тыпавай праграме праходзілі падрыхтоўку больш за тысячу трактарыстаў і больш за 4 тысячы механізатараў [27]. 3 прадпрыемстваў і ўстаноў гарадоў і раённых цэнтраў рэспублікі на працу ў МТС накіравана 3100 чалавек, з іх 1721 – з вышэйшай адукацыяй. У канцы 1955 г. 66,4% кіраўнікоў МТС мелі вышэйшую адукацыю.

У 1955 г. на працу ў калгасы накіравалі 30 тыс. чалавек. Умацоўваўся склад старшынь калгасаў: на гэты час 43,2% з іх мелі вышэйшую адукацыю. Павелічэнне капітальных укладанняў у развіццё сельскай гаспадаркі, механізацыя і электрафікацыя працы, іншыя захавы, а самае галоўнае, пашырэнне (хоць і невялікае) самастойнасці калгасаў, развязаў ініцыятыву для больш рацыянальнага вядзення гаспадаркі, павелічэння вырабу сельскагаспадарчай прадукцыі. Вырасла сярэдняя выпрацоўка на аднаго калгасніка. У 1955 г. яна складала 229 працадзён (у 1951 г. на аднаго калгасніка ў БССР было напрацавана толькі 179 працадзён). Пашыраліся пасевы традыцыйных для Беларусі культур: у 1955 г. бульба і збожжа займалі больш за 60% пасяўных плошчаў. У 1955 рэкордным па ўраджайнасці годзе бульбы сабраны з аднаго гектара амаль у 2 разы болей, чым у 1953 г. У 1955 г. калгасы датэрмінова выканалі план хлебнарыхтоўкі і прадалі дзяржаве звыш плана 3 млн пудоў збажыны. Значна ўзраслі за два гады пасяўныя плошчы пад лён. Гэтую культуру не вырошчвалі ў БССР толькі 4 раёны (Дамачкоўскі, Лагішынскі, Целяхан-

скі, Камарынскі). Ураджай лёну да 1955 г. вырас больш чым у 3 разы. Па стане на 1 студзеня 1956 г. грашовыя даходы калгасаў складалі 1 млрд 360 млн рублёў, што ў 10–12 разоў больш, чым у папярэдні год [28]. Надоі малака ў калгасах рэспублікі за два гады павялічыліся ў 1,7 разы.

Заўважны пералом у павышэнні вынікаў працы сельскагаспадарчага комплексу адзначаны ў Віцебскай вобласці. За 1954–1955 гг. вытворчасць мяса і малака вырасла амаль удвая, а вытворчасць свініны – больш чым у 5 разоў. Сярэдні надой на карову дасягнуў 1101 кг. Такі вынік, нават па тым часе, не здаваўся высокім, але дынаміка росту прадуктыўнасці працы сялян за кароткі тэрмін здавалася абнадзейлівай. Грашовыя даходы калгасаў вобласці ўзраслі з 1953 па 1956 г. больш чым у 3,7 раза. Гэта дазволіла ў 1955 г. выдаць калгаснікам у сярэднім на адзін працадзень па 4,8 рублі, што ў 5 разоў больш, чым у 1953 г. Што тычыцца рэспубліканскіх вынікаў увогуле, то тут яны былі нават вышэйшымі (Віцебская вобласць у гэты час адставала ад Гродзенскай, Брэсцкай, Гомельскай і Мінскай). Кіраўніцтва краіны вымушана было пайсці на паляпшэнне матэрыяльнага становішча калгаснікаў. Менавіта з сярэдзіны 1950-х гг. уведзена практыка штомесячнага авансавання калгаснікаў.

Другая палова 1950-х гг. адзначалася пастаянным ростам сярэдняй зароботнай платы рабочых, ІТР і служачых рэспублікі. У абсалютным вызначэнні звестак аб узроўні зароботнай платы да 1970 г. органы статыстыкі не друкавалі, але вядома, што ў 1950 г. рэальная зароботная плата была блізкай да даваеннага ўзроўню. У канцы 1950 года ўзровень жыцця грамадзян рэспублікі прышоў у адпаведнасць з 1928 г. (лепшы рубаж даваеннага часу).

З 1952 па 1958 г. зароботная плата, без уліку выплат і льгот з грамадскіх фондаў спажывання, павялічылася на 10%, з 1956 па 1959 г. – на 11%, за 1959–1965 гг. – на 27,7%. У 1965 г. зароботная плата ў цэлым па народнай гаспадарцы БССР складала 80,9 рублёў, у 1966 – 85,1 руб. [29].

Заклучэнне. Такім чынам, беларускі народ за першае пасляваеннае дзесяцігоддзе аднавіў будаўнічыя арганізацыі, прамысловасць і транспарт, прадпрыемствы і ўстановы сацыяльна-культурнай сферы, гарады і вёскі. Большасць людзей працавала з вялікім напружаннем сіл, часам без разліку на ўзнагароды, матэрыяльнае і маральнае заахвочванне. Разам з тым у галінах гаспадаркі Беларусі заставалася нямала праблем і нявырашаных задач, перш за ўсё ва ўкараненні навукова-тэхнічнага прагрэсу. Сур'ёзнае адставанне мелася ў развіцці тых галін прамысловасці, якія забяспечвалі паўсядзённыя патрэбы насельніцтва.

Павелічэнне капітальных укладанняў у развіццё сельскай гаспадаркі, механізацыя і элект-

трафікацыя працы, а самае галоўнае, пашырэнне самастойнасці калгасных гаспадарак, развязаці ініцыятыву для больш рацыянальнага вядзення гэтай важнай галіны. Да 1958 года развіццё сельскай гаспадаркі краіны імкліва рухалася наперад, адбыўся значны рост вырабу сельскагаспадарчай прадукцыі, але істотныя недахопы ў арганізацыі працы ў калгаснай вытворчасці не дазволілі ў далейшым дасягнуць тут высокай эфектыўнасці. Пры складаным становішчы калгаснікі не расставаліся са сваімі прысудзібнымі ўчасткамі, якія прыносялі ім не менш за палову іх сукупнага даходу. Пасляваенная вёска чакала далейшых змен у аграрнай палітыцы і стылі кіраўніцтва калгасамі і саўгасамі.

Літаратура

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (у далейшым НАРБ). – Ф. 4. – Воп. 51. – Спр. 1а. – С. 1–4.
2. Занальны дзяржаўны архіў (ЗДА) у г. Полацку. – Ф. 658. – Воп. 1. – Спр. 23. – С. 39–39 адв.
3. НАРБ. – Ф. 7. – Воп. 3. – Спр. 1769. – С. 89–93.
4. Советская Белоруссия. – 1998. – 27 сент. – С. 2.
5. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (у далейшым ДАВВ). – Ф. 1п. – Воп. 1. – Спр. 45. – С. 139, 140.
6. НАРБ. – Ф. 4-п. – Воп. 33. – Спр. 177. – С. 18–21.
7. ДАВВ. – Ф. 1-п. – Воп. 1. – Спр. 20. – С. 33, 34.
8. НАРБ. – Ф. 263. – Воп. 1. – Спр. 65. – С. 46.
9. Гісторыя Беларусі: вучэб. дапаможнік: у 2 ч. / Я.К. Новік, Г.С. Марцуль, Э.А. Забродскі [і інш.]; пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Універсітэцкае, 2000. – Ч. 2: Люты 1917 г. – 2000. – 464 с.
10. НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 61. – Спр. 84. – С. 145–152.
11. Закон аб пяцігадовым плане аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі Беларускай ССР на 1946–1950 гг. – Мінск, 1946. – С. 9.
12. ДАВВ. – Ф. 2800. – Воп. 1. – Спр. 78. – С. 159.
13. Профессиональные союзы Беларуси: история и современность / под ред. Л.П. Козика. – Минск: Федерация профсоюзов Беларуси, 2007. – 672 с.
14. Народное хозяйство Белорусской ССР: стат. сб. – Минск, 1957. – С. 22, 23.
15. Очерки истории профсоюзов Витебщины / сост.: И.К. Возмитель, И.В. Мандрик; редкол.: И.В. Мандрик (науч. ред.) [и др.]. – Витебск: Витебская областная типография, 2015. – 504 с.: ил.
16. ДАВВ. – Ф. 2800. – Воп. 1. – Спр. 5. – С. 25.
17. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Л. Лыч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2011. – Т. 6: Беларусь у 1946–2009 гг. – 2011. – 728 с.: іл.
18. НАРБ. – Ф. 909. – Воп. 1. – Спр. 162. – С. 1.
19. ДАВВ. – Ф. 4. – Воп. 2. – Спр. 213. – С. 40.
20. Мандрык, І.У. Радзімкі мінулага / І.У. Мандрык // Віцебскі рабочы. – 1992. – 25 жн. – С. 4.
21. ДАВВ. – Ф. 1. – Воп. 115. – Спр. 35. – С. 5.
22. ДАВВ. – Ф. 1. – Воп. 53. – Спр. 11. – С. 11, 97, 100, 106.
23. ДАВВ. – Ф. 1. – Воп. 60. – Спр. 11. – С. 42.
24. НАРБ. – Ф. 4. – Воп. 46. – Спр. 564. – С. 48.
25. НАРБ. – Ф. 4. – Воп. 20. – Спр. 653. – С. 258, 259.
26. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. – М., 1972. – Т. 8. – С. 303–345.
27. НАРБ. – Ф. 4. – Воп. 2. – Спр. 233. – С. 42.
28. Патолічаў, Н.С. Справаздачны даклад Цэнтральнага камітэта Беларусі XXII з’езду КПБ. – Мінск, 1966. – С. 68.
29. Наша республика: Цифры и факты. – Минск, 1967. – С. 166.

Паступіў у рэдакцыю 23.11.2017 г.